

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عنوان گزارش:

ابعاد حقوقی سند الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت
بانگاهی به بیانات مقام معظم رهبری

نام گروه: حقوق خصوصی

کارشناس: مهدی ملائی

ناظر علمی: سجاد عسکری

ویراستار تخصصی: محمد نیک فرجام

شماره مسلسل: ۹۲۰۲۱۴۰۱۹

تاریخ انتشار: ۱۳۹۲/۰۲/۱۴

فهرست

.....	سخن نخست	۵
.....	چکیده	۶
.....	مقدمه	۷
.....	۱- تبیین مبانی پشتیبان فکری و معنوی قاعده ی حقوقی	۱۳
.....	۱-۱- پشتوانه فکری و معنوی	۱۵
.....	۲-۱- آسیب شناسی پشتوانه های فکری و معنوی	۱۸
.....	۱-۲-۱- تحول حوزه و دانشگاه	۱۸
.....	۲-۲-۱- اقتضائات زمان و مکان	۲۰
.....	۳-۲-۱- مصلحت	۲۱
.....	۲- مرجع صالح و حدود صلاحیت آن	۲۳
.....	۱-۲- مرجع صالح	۲۳
.....	۱-۱-۱- اوصاف مرجع صالح	۲۴
.....	۲-۲- حدود صلاحیت	۲۵
.....	۳- ویژگی های خاص قاعده ی حقوقی	۲۸
.....	۱-۳- کلی بودن	۲۸
.....	۲-۳- الزام آور بودن	۲۹
.....	۳-۳- داشتن ضمانت اجرا	۳۰
.....	۴- قواعد تدوین مقرات حقوقی	۳۱

- ۱-۴- تکامل ۳۱
- ۱-۴-۱- عدم مشخص بودن مرجع ۳۱
- ۱-۴-۲- مشخص نبودن مهلت تدوین ۳۲
- ۱-۴-۳- عدم تصویب ۳۲
- ۲-۴- اجتناب از وضع قواعد تشریفاتی ۳۳
- ۳-۴- تعریف واژه ها ۳۴
- ۴-۴- دائمی بودن ۳۴
- ۵-۴- مشخص بودن مرجع تفسیر قانون: ۳۵
- ۶-۴- شیوه نگارش قواعد حقوقی ۳۵
- ۱-۴-۴- مرجع نگارش ۳۶
- ۲-۴-۴- مرجع ترجمه ۳۷
- ۵- مرجع نشر قواعد حقوقی ۳۷
- ۱-۵- مرجع انحصاری نشر قواعد حقوقی ۳۸
- ۲-۵- پیوسته بودن قوانین ۳۹
- نتیجه گیری ۴۰
- منابع و مآخذ ۴۲

سخن نخست

پژوهشکده مجازی حقوق سازمان بسیج حقوقدانان کشور با رویکرد بهره‌برداری از ظرفیت‌های علمی و تخصصی جامعه علمی و بسیجی کشور در جهت جنبش‌نرم‌افزاری و تولید علم در موضوع حقوق و رشته‌های وابسته در فروردین ۱۳۹۱ تشکیل گردید. این پژوهشکده در نظر دارد که با رصد نیازهای علمی و پژوهشی و با شبکه‌سازی منابع انسانی (اساتید، دانشجویان و پژوهشگران) به سمت مطالعات دانش‌بنیان و کاربردی متناسب با سند چشم‌انداز ۱۴۰۴ و منویات مقام معظم رهبری، در قالب تولید محتوی علمی (کتاب، مقاله، نشریه^۱، گزارش تحلیلی و...)، برگزاری نشست‌های علمی - تخصصی، همکاری‌های علمی و کارگاه‌های آموزشی گام بردارد.^۲ هم‌اکنون پژوهشکده در گروه‌های تخصصی حقوق جزا و جرم‌شناسی، حقوق خصوصی، حقوق عمومی، فقه حکومتی و حقوق بین‌الملل فعالیت دارد. پژوهشکده جهت همکاری علمی و پژوهشی از تمامی اساتید و پژوهشگران محترم جهت نیل به اهداف علمی و عضویت آنان در سامانه پژوهشکده دعوت می‌نماید. امید است که با تلاش و مجاهدت علمی جامعه علمی و متعهد حقوقدانان کشور بتوانیم نقش موثری در تولید علم بومی داشته باشیم.

قائم مقام پژوهشکده مجازی حقوق

امین ا... زمانی

۱ - مجله علمی - تخصصی پژوهش‌های فقهی - حقوقی

۲ - مجموعه تولیدات، عملکرد و برنامه‌ها در سایت پژوهشکده به نشانی www.basijlaw.ir قابل دسترسی می‌باشد. که از جمله آن می‌توان به موارد

ذیل اشاره کرد:

(الف) تولید نرم‌افزارهای آموزشی در رشته‌های مختلف حقوق

(ب) برگزاری نشست‌های تخصصی و علمی با حضور اساتید و اصحاب رسانه

(ج) برگزاری دوره آموزشی فقه حکومتی با حضور آیت‌... کعبی

(د) برگزاری همایش ملی بازخوانی فقهی - حقوقی نهادهای اساسی جمهوری اسلامی ایران

(و) تولید بیش از پانزده گزارش تحلیلی علمی در موضوعات مختلفی حقوقی

(ز) انتشار فصلنامه علمی - تخصصی پژوهش‌های فقهی - حقوقی

(ک) تألیف کتب و مقالات مرتبط با رشته‌های مختلف حقوق

ابعاد حقوقی سند الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت

بانگاهی به بیانات مقام معظم رهبری

چکیده

بی شک مسئله تدوین الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت که از سوی مقام معظم رهبری مطرح گردیده دارای ابعاد مختلفی مانند جنبه های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و ... است و نظر به اهمیت آن، ضرورت ایجاد می کند علماء هر رشته به تبیین شاخص های بُعد مربوطه بپردازند.

علماء حقوق نیز از این قاعده مستثنی نیستند. تبیین ابعاد حقوقی سند "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت"، از آنجا که به تعبیر مقام معظم رهبری یک سند بالادستی نسبت به سایر اسناد محسوب شده و بدین ترتیب از منظر حقوقی بعد از قانون اساسی جایگاه ویژه ای دارد، امری مهم و اجتناب ناپذیر است به طوری که چنانچه به خوبی تبیین نشود آثار جبران ناپذیری را به همراه خواهد داشت.

از سوی دیگر از آنجا که این مسئله برای نخستین بار، توسط مقام عظمای ولایت مطرح گردیده و ایشان از منظر حقوقی نیز به موجب قانون اساسی بالاترین مقام تصمیم گیرنده کشور بوده و نظر به تجارب ارزشمند معظم له در طول انقلاب اسلامی، بهره گیری از بیانات ارزشمند رهبر انقلاب عرفاً، عقلاً و شرعاً واجب می باشد.

بدین اوصاف بر آن شدیم به عنوان عضوی از جامعه حقوقی کشور به تحلیل ابعاد حقوقی شاخص های "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت" با نگاهی به بیانات مقام معظم رهبری بپردازیم.

واژه های کلیدی: قواعد حقوقی، قوانین، وضع قاعده، سند الگو، سند الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت، صلاحیت

رشد و بالندگی انسانها بر مدار حق و عدالت و دستیابی به جامعه ای متکی بر ارزش های اسلامی و انقلابی و تحقق شاخص های عدالت اجتماعی و اقتصادی در گرو آنست توسط قوای سه گانه کشور صورت گیرد. مشارکت جدی اندیشه وران حوزه و دانشگاه در تبیین مقوله عدالت و اقتضائات آن نقش تعیین کننده در این امر دارد^۵.

بدین ترتیب نگارنده ی حاضر به عنوان عضوی کوچک از جامعه محققین حوزه و دانشگاه بر خود واجب دانسته در این امر ایفاء نقش نموده و ابعاد حقوقی سند "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت" را بررسی نماید. در تبیین و ضرورت عنوان «ابعاد حقوقی شاخص های الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت» ذکر چند نکته ضروری است:

نکته نخست این است از آنجا که این سند بعد از قانون اساسی^۶ «یک سند بالادستی خواهد بود نسبت به همه اسناد برنامه ای کشور و چشم انداز کشور. و سیاستگذاری هایی که خواهد شد- سیاستهای کلان کشور- باید از این الگو پیروی کند و در درون این الگو بگنجد^۷»- این ضرورت احساس می شود که در تدوین آن قواعد حقوقی رعایت گردد، زیرا قرار است چنین سندی بعد از قانون اساسی، قانون بالادستی محسوب شده همگان در تدوین برنامه های آتی کشور مکلف به تبعیت از آن باشند. با این توضیحات مشخص

^۵ - ابلاغ سیاستهای کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی- اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

^۶ - دکتر ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق، چاپ ۴۴ شرکت سهامی انتشار، تهران، ۱۳۸۴، صفحه

^۷ - بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

شد که در سلسله مراتب قوانین، این سند بعد از قانون اساسی در رتبه دوم و بالاتر از سایر قوانین قرار دارد. از طرف دیگر به نظر می رسد از آنجایی که سند مذکور به دلالت اصل ۱۱۰ قانون اساسی^۸ یک سیاست کلی محسوب می شود، بعد از تدوین، باید به تأیید معظم له برسد نه شورای نگهبان، زیرا «این، چیزی هم نیست که دولتها یا مجالس بتوانند آن را تصویب کنند، این همانجور که گفتیم- نسبت به همه ی اسناد مهم سازنده ی فعال در کشور نقش بالادستی دارد»^۹.

نکته دوم: به جهت رتبه مهم این سند بی شک در قواعد ماهوی این سند مسائل مهمی درخصوص قواعد حقوقی که هر قانون باید از لحاظ ماهوی و شکلی رعایت کند گنجانده خواهد شد. اهمیت قواعد حقوقی به حدی است که اولاً شایسته است خود سند "الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت" از این قواعد پیروی کند زیرا سند مزبور که بعد از قانون اساسی قرار دارد چنانچه قواعد مذکور را رعایت نکند- هر چند حاوی نکات صحیح و مهمی باشد- از نظر حقوقی، جنبه های الزام آور آن کمرنگ و به عبارتی دیگر نقض غرض شده و فلسفه ی وجودی خود را از دست خواهد داد. سندی که نه تنها بین جامعه ایرانی بلکه از منظر بین المللی نیز برتر بوده و اتباع ایرانی در روابط و قراردادهای حقوقی خود با خارج مکلفند آن را لحاظ کنند چه به دلالت ماده ۹ قانون مدنی ایران مقررات عهدی که بر طبق قانون اساسی بین دولت ایران و سایر دول منعقد شده است در حکم قانون است. به عبارت بهتر از حیث

^۸ - این اصل اختیارات رهبری را بیان نموده است

^۹ - بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

سلسله مراتب، قانون اساسی در رتبه اول قرار دارد، سند "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت" در رتبه دوم و قوانین عادی و قراردادهای بین المللی در رتبه سوم و سایر موارد در رتبه های بعدی قرار دارند.

بدین ترتیب ضرورت ایجاب می کند که در تدوین سند الگو نیز، قواعد حقوقی رعایت گردد چه اهمیت آن بدان اندازه است که نه تنها قوانین داخلی بلکه قراردادهای بین المللی که یک طرف آن ایران است نیز باید به مقررات این سند مهم پایبند بوده وگرنه از درجه اعتبار ساقط خواهند بود.

ثانیاً قواعد حقوقی نه تنها باید درخصوص تدوین این سند رعایت گردند بلکه اصولاً شایسته است این قواعد به طور صریح در فصلی مجزا و علی حده در متن سند الگو گنجانده شود تا قوانین آتی که بعد از تدوین سند به تصویب می رسند به وجه التزام قواعد مذکور را رعایت نمایند. چه بسا متاسفانه قواعد مورد بحث آن طور که می بایست تاکنون رعایت نشده و یکی از موانع اصلی پیشرفت کشور بوده است و در جای خود راجع به تاثیرات فراوان آن به تفصیل بحث خواهیم کرد.^{۱۰}

اینک بعد از تبیین موضوع و ضرورت بررسی آن، به ذکر چند سوال اساسی می پردازیم:

۱- آیا بدون تدوین سند "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت"، پیشرفت حاصل می شود؟

۲- آیا یک سند بالادست که بعد از قانون اساسی قرار دارد بدون رعایت قواعد حقوقی - از جنبه ی حقوق داخلی و بین المللی - الزام آور است؟

^{۱۰} - ر.ک به شماره های ۲ به بعد مقاله حاضر

۳- قواعد حقوقی ماهوی و شکلی چه قواعدی هستند؟

۴- چرا باید قواعد حقوقی در متن اصلی سند "الگوی اسلامی- ایرانی

پیشرفت" نیز گنجانده شوند؟

در حقیقت این چهار سوال، سوالات اصلی مقاله ی حاضر محسوب می شوند و در کنار آن ده ها سوال فرعی دیگر هم وجود دارند.^{۱۱}

نگارنده باتوجه به سوالات مطرح شده چند فرضیه را مطرح نموده است:

اولاً: بدون تدوین سند مزبور که به تعبیر مقام عظمای ولایت یک سند بالادستی است و از منظر حقوقی یک قانون الزام آور محسوب می شود، پیشرفت ممکن نیست به عبارتی دیگری بی قانونی موجب عدم پیشرفت و قانون ضعیف - هر چند از بی قانونی بهتر است- موجب کندی پیشرفت می شود. به تعبیر مقام معظم رهبری: «وقتی می گوئیم الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت یعنی یک نقشه ی جامع. بدون نقشه ی جامع، دچار سردرگمی خواهیم شد، همچنان که در طول سی سال به حرکت‌های هفتی- هشتی، بی هدف و زیگزاگ مبتلا بودیم و به این دروآن در زدیم. گاهی یک حرکتی را انجام دادیم، بعد گاهی ضد آن حرکت و متناقض با آن را- هم در زمینه ی فرهنگ هم در زمینه ی اقتصاد و در زمینه های گوناگون انجام دادیم. این به خاطر این است که یک نقشه ی جامع وجود نداشته است. این الگو نقشه ی

^{۱۱} - «یکی از آقایان اینجا گفتند چهار هزار سوال وجود دارد، این خیلی خوب است، این سوالها شناخته شود، دانسته شود، این حرکت بایست در مجموعه ی نخبگانی ما بوجود بیاید سوال ها مطرح شود به این سوال ها پاسخ داده شود.» بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

جامع است به ما می گوید که به کدام طرف، به کدام سمت برای کدام هدف داریم حرکت می کنیم.»^{۱۲}

افزون بر آن «اگر بی قانونی رائج شد. کارها گره خواهد خورد ترافیک سنگین خواهد شد. گره های ترافیکی بوجود می آید کار مردم از بین می رود مصالح مردم پایمال می شود. همه بایستی به قانون احترام بگذارند.»^{۱۳}

بی شک پاسخ ما به سوال دوم منفی خواهد بود و درخصوص قواعد حقوقی - خواه ماهوی خواه شکلی - و ضرورت گنجانده شدن آن در سند نهایی الگو، که موضوع تحقیق است به تفصیل بحث خواهیم کرد.

بدین ترتیب، شیوه ی جمع آوری اطلاعات در مقاله فعلی همانند بسیاری از مقولات علوم انسانی کتابخانه ای و در درجه ی اول استفاده از بیانات ارزشمند مقام معظم رهبری خواهد بود زیرا ایشان علاوه بر این که عالی ترین مقام تصمیم گیرنده کشور بوده^{۱۴} دارای تجربیات گرانقدری نیز در نظام جمهوری اسلامی ایران بوده، مبتکر و طراح این سند ارزشمند محسوب می شوند^{۱۵}. بنابراین استفاده از بیانات معظم له منطقاً، عقلاً و شرعاً ضروری و قطعاً ثمربخش خواهد بود .

^{۱۲} - منبع پیشین

^{۱۳} - بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۸۸/۴/۳

^{۱۴} - مطابق اصل یکصد و سیزدهم قانون اساسی «پس از مقام رهبری رئیس جمهور عالی ترین مقام رسمی کشور است.» بدین ترتیب رهبری عالی ترین مقام رسمی کشور می باشد.

^{۱۵} - این موضوع در ابلاغ سیاستهای کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران مطرح شده است.

همچنین نوع تحقیق، تحلیلی - توصیفی بوده، قلمرو زمانی آن بعد از انقلاب شکوهمند اسلامی و قلمرو مکانی آن کشور جمهوری اسلامی ایران می باشد. یکی از مشکلاتی که در طول تحقیق با آن برخورد می کنیم بدیع بودن موضوع در زمان حاضر می باشد و انتظار نمی رود با توجه به نو بودن مسئله، تحقیقات فراوانی نسبت به جنبه های حقوقی مقاله، صورت گرفته باشد.

ذکر این نکته نیز ضروری است که در تدوین جنبه های حقوقی مقاله از کتب حقوق موضوعه ی علماء معروف و جامعه شناسان حقوق و کتب مشهور فقهی بهره گرفته ایم. پس از این مقدمه کوتاه، در فصل نخست به مبانی پشتوانه های فکری و معنوی قواعد حقوقی پرداخته و در فصل دوم به مرجع موجد حق و در فصل سوم به ویژگی های خاص قاعده حقوقی و در فصل چهارم به قواعد تدوین مقررات حقوقی و نهایتاً به تحلیل مرجع نشر قواعد حقوقی می پردازیم.

۱- تبیین مبانی پشتیبان فکری و معنوی قاعده ی حقوقی

در تعریف قاعده یا گزاره ی حقوقی گفته اند: گزاره ای کلی و الزام آور است که توسط مقام صالح برای تنظیم روابط افراد وضع شده است و عدم رعایت آن ضمانت اجرای دنیوی دارد.^{۱۶}

بیش از بررسی عناصر این تعریف، ذکر نکته ای که بدیهی به نظر می رسد این است در وضع هر قاعده حقوقی اصولاً باید از منابعی الهام گرفته شود.

^{۱۶} - علیرضا عالی پناه، تقریرات درس علوم انسانی اسلامی، سال تحصیلی ۸۸-۸۹ دانشگاه امام صادق (ع) و همچنین رک به ناصر کاتوزیان، مقدمه علم حقوق، ص ۵۳ به بعد

به عبارتی دیگر در وضع یک قاعده حقوقی، متناسب با نوع حکومت و اقتضائات خاصی که هر کشور دارد حکومت‌ها همواره از نوعی پشتوانه‌ی فکری و معنوی برخوردار بوده و مراجع صالح وضع قانون، از این پشتوانه‌ها الهام گرفته‌اند. سند "الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت" نیز از این قاعده مستثنی نیست و روشن است برای تدوین این سند که بالادست سایر اسناد است، از بهره‌گیری از چنان پشتوانه‌های فکری و معنوی مستغنی نخواهیم بود. از سوی دیگر در تعریف حقوقی جامعه گفته شده جامعه مجموعه‌ای از افراد است که هر یک در جامعه دارای نقشی است و این نقش‌ها در گروه‌ها متبلور شده، از مجموع گروه‌ها، نهادها شکل می‌گیرند که وظیفه‌ی این نهادها ارضای نیازهای مشروع افراد جامعه است. چنانچه این نهادها وظیفه‌ی خود را در این خصوص به خوبی ایفاء نکنند، قهراً این وظیفه‌ی نهادها فرا رفته و به سطح جامعه کشیده شده، جامعه دچار ناهنجاری می‌شود و به خودعلاجی روی می‌آورد و از آنجا که مبتنی بر اصول منطقی نمی‌باشد سرگردانی همه‌ی جامعه را فرا می‌گیرد. این نهادها که وظیفه‌ی ارضای نیازهای مشروع را به عهده دارد مبتنی بر قراردادهای و عقود و قوانین می‌باشد. چنانچه این قوانین به خوبی تبیین نشود نتیجه آن خواهد شد که نهادها قادر به ارضای نیازهای مشروع نبوده در نتیجه ناهنجاری از سطح نهادها فراتر رفته و سطح جامعه را فرا می‌گیرد. گاهی این قوانین اصلاً تدوین نشده است، مانند سند مهم الگو که فقدان آن به تعبیر مقام معظم رهبری موجب سردرگمی شده و گاهی هم ضعیف تدوین شده‌اند.

بدین ترتیب واضح است جامعه و حقوق دو روی یک سکه هستند^{۱۷} اما سوالی در اینجا مطرح می شود این است پشتوانه معنوی برای تدوین مقررات که قرار است نهادها مبتنی بر آنها باشند و نیازهای مشروع را ارضاء کنند چه کسانی هستند؟ و چه آسیب هایی ممکن است آنها را تهدید کند؟

۱-۱- پشتوانه فکری و معنوی

از آنجایی که حکومت در کشور ما از نوع حکومت‌های جمهوری و اسلامی است پاسخ روشن و پشتوانه های ما منابع عظیم فقهی و علمی و دکتربین هر موضوع می باشند. مقام معظم رهبری در خصوص ظرفیت ها و پشتوانه های این سند مهم می فرمایند: «ظرفیت های کشور ظرفیت های زیادی است تا آن حدی که بنده اطلاع پیدا می کنم، به نظرم ظرفیت های بالفعل شده ی بسیار خوبی وجود دارد هم در حوزه ی دانشگاهی هم در حوزه ی علمیه قم و بعضی حوزه های دیگر. علاوه ی بر این استعدادها و ظرفیت هایی وجود دارد که می شود اینها را با مطالبه بالفعل کرد»^{۱۸}. افزون بر آن به استناد اصل چهارم قانون اساسی کلیه قوانین و مقررات مدنی، جزایی، مالی، اقتصادی، اداری، فرهنگی، نظامی، سیاسی و غیر اینها باید براساس موازین اسلامی باشد. این اصل بر اطلاق یا عموم همه ی اصول قانون اساسی و قوانین و مقررات دیگر حاکم است. از طرفی بدون شک «امروز هم مرکز معرفتی دنیای اسلام، شهر

^{۱۷} - ابراهیم فیاض، تقریرات درس جامعه شناسی حقوق، سال تحصیلی ۸۹-۸۸ دانشگاه امام صادق (ع)

^{۱۸} - بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

قم است.^{۱۹} «در اینجا در طول سالهای متمادی، ده ها هزار پروانه ی عاشق، گرد شمع معارف اهل بیت حرکت می کنند، علم می آموزند، معرفت می آموزند، با مشکلات بسیار دست و پنجه نرم می کنند، هدف های عالی و معنوی را در نظر می گیرند و بدون توجه به این مشکلات پیش می روند.»^{۲۰}

«اگر روحانیت می خواست در حاشیه و در پیاده رو حرکت کند و منزوی شود دین آسیب می دید. روحانیت سرباز دین است - خادم دین است - از خود منهای دین حیثیتی ندارد، اگر روحانیت از مسائل اساسی - که نمونه ی برجسته ی آن انقلاب عظیم اسلامی است - کناره می گرفت و در مقابل آن بی تفاوت می ماند بدون تردید دین آسیب می دید و روحانیت هدفش حفظ دین است»^{۲۱}. بدون تردید تدوین سند "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت" نیز یکی از مسائل اساسی است که نقش حوزه در آن برجسته تر می شود.

«نظام به لحاظ نظری و علمی محتاج علمای دین و حوزه های علمیه و مستظهر به تلاش علمی آنهاست. نظام متکی به حوزه های علمیه است، متکی به علماء، برجستگان و صاحب نظران دینی است»^{۲۲}

«حوزه و روحانیت نسبت به نظام دینی بی تفاوت نیست»^{۲۳}. «حوزه علمیه قم مادر این نظام است»^{۲۴}.

۱۹ - بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب، فضلا و اساتید حوزه علمیه قم، مورخ ۱۳۸۹/۷/۲۹

۲۰ - منبع پیشین

۲۱ - منبع پیشین

۲۲ - منبع پیشین

۲۳ - منبع پیشین

۲۴ - منبع پیشین

«آن حقیقت اول که گفتیم نظام مستظهر به حوزه های علمیه است به خاطر این است که نظریه پردازی سیاسی و نظریه پردازی در همه ی جریان های اداره ی یک ملت و یک کشور در نظام اسلامی به عهده ی علمای دین است. آن کسانی می توانند در باب نظام اقتصادی، در باب مدیریت، در باب مسائل جنگ و صلح، در باب مسائل تربیتی و مسائل فراوان دیگر نظر اسلام را ارائه بدهند که متخصص دینی باشند و دین را بشناسند. اگر جای این نظریه پردازی پر نشد، اگر علمای دین این کار را نکردند هیچ مجموعه ای در خلاء نمی تواند مدیریت کند»^{۲۵}. «این که بنده درباره ی علوم انسانی در دانشگاهها و خطر این دانش های ذاتاً مسموم هشدار دادم - هم به دانشگاه ها، هم به مسئولان به خاطر همین است. این علوم انسانی ای که امروز رایج است محتواهایی دارد که ماهیتاً معارض و مخالف با حرکت اسلامی و نظام اسلامی است»^{۲۶}. «علاوه ی بر اینها که نظام اسلامی برای اداره ی ملت و کشور نیازمند به حوزه هاست یک نکته ی دیگر هم وجود دارد و آن این است که امروز شبیه هایی مطرح می شود که آماج آن شبه ها نظام است»^{۲۷}.

^{۲۵} - بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب، فضلا و اساتید حوزه علمیه قم، در ۱۳۸۹/۷/۲۹

^{۲۶} - منبع پیشین

^{۲۷} - منبع پیشین

۱-۲- آسب شناسی پشتوانه های فکری و معنوی

یکی از مسائل مهمی که در خصوص پشتوانه های فکری نظام مطرح می کنند بحث تحول در حوزه هاست و این شبهه را مطرح کرده اند چه بسا روش های حوزه مبتنی بر گذشته است. اقتضائات زمان و مکان این را می طلبد که حوزه روش خود را تغییر داده و با توجه به مسائل جهان امروزی و تحولات بین المللی نظر دهند و در نهایت بحث مصلحت را مطرح می کنند. در ادامه به بررسی هر یک می پردازیم.

۱-۲-۱- تحول حوزه و دانشگاه

«چند سال است که مساله ی تحول در حوزه های علمیه، بخصوص در حوزه ی مبارکه ی علمیه قم مطرح است. این تحول یعنی چه؟ حوزه می خواهد چه کار کند که اسمش تحول باشد؟ اگر تحول را به معنای تغییر خطوط اصلی حوزه ها بدانیم - مثل تغییر متد اجتهاد - قطعاً این یک انحراف است. تحول است، اما تحول به سمت سقوط. شیوه ی اجتهادی که امروز در حوزه های علمیه دائر است و علمای دین به آن متکی هستند یکی از قوی ترین و منطقی ترین شیوه های اجتهاد است. اجتهاد متکی به یقین و علم با اتکای به وحی یعنی از ظن به دور است و استنباط ما استنباط علمی و یقینی است این ظنون خاصه ای هم که وجود دارد همه ی اینها حجیتش باید یقینی و قطعی باشد. حتی اعتبار اصول عملیه که در فقه از آن استفاده می کنیم باید اعتبار جزمی و قطعی باشد». «متأسفانه در مواردی در گوشه و کنار دیده شده که برای این که عرف دنیای متمدن - که عمدتاً مادی است - رعایت شود، در استنباط احکام شرعی دخل و تصرف شده است. حتی بدتر از این، برای این که گاهی دل قدرت های مادی به دست بیاید - نه حالا عرف دنیای مادی رائج

بلکه عرف قدرت های مادی و استکباری رعایت شود - فتوا داده شده: تلاش صلح آمیز هسته ای جمهوری اسلامی به دلیل این که موجب سوء ظن قدرت های بزرگ است ممنوع است! خوب غلط کردند سوء ظن دارند.»^{۲۸} «امروز حوزه علمیه از زمان خودش خیلی عقب است حساب یک ذره و دو ذره نیست.» «در حال حاضر امواج فقه و فلسفه و کلام و حقوق دنیا را فرا گرفته است ما وقتی به خودمان برگردیم خیلی فاصله داریم.»^{۲۹}

حضور حوزه و دانشگاه در تدوین سند الگو ضروری و مورد نیاز شدید کشور است: «دانشگاه موتور پیشرفت کشور است امروز کشور نیازمند جهاد علمی است»^{۳۰}. «در زمینه های گوناگون امروز نیاز وجود دارد هم برای نظام اسلامی، هم در سطح کشور، هم در سطح جهان. تبیین معرفت شناسی اسلام، تفکر اقتصادی و سیاسی اسلام، مفاهیم فقهی و حقوقی ای که پایه های آن تفکر اقتصادی و سیاسی را تشکیل می دهد، نظام تعلیم و تربیت مفاهیم اخلاقی و معنوی، غیره، غیره همه اینها باید دقیق، علمی، قانع کننده و ناظر به اندیشه های رائج جهان آماده و فراهم شود. این کار حوزه هاست»^{۳۱}. «یکی از چیزهایی که در تحول مثبت حتماً لازم است این است که ما خودمان را و تلاش و فعالیت علمی خودمان را با نیازها منطبق کنیم. یک چیزهایی هست که مردم ما به آنها احتیاج دارند، پاسخش را از ما می خواهند ما باید آنها را

۲۸ - منبع پیشین

۲۹ - سخنان رهبر معظم انقلاب در دیدار با جمعی از نخبگان حوزه علمیه قم، ۱۳/۹/۷۴

۳۰ - بیانات در دیدار اساتید دانشگاهها، ۱۴/۶/۱۳۸۹

۳۱ - منبع پیشین

فراهم کنیم. یک چیزهایی هم هست که مردم احتیاجی به آنها ندارند زیاد کار شده زیاد تلاش شده، خودمان را سرگرم آنها نکنیم اینها خیلی مسائل اساسی و مهمی است. ما از دانشگاهها می خواهیم که فعالیت خودشان را با نیازهای جامعه تطبیق دهند، با دانشگاه با اساتید با دانشجویها که مواجه می شویم این را مکرر از اینها می خواهیم. می گوئیم رشته های علمی تان را بر نیازهای جامعه منطبق کنید ببینید چه لازم است. این در مورد حوزه ها به طریق اولی صادق است».^{۳۲}

۱-۲-۲- اقتضائات زمان و مکان

اما «درباره ی مساله زمان و مکان و نقش و تاثیر آن در استنباز احکام اسلامی کومه سخن آن است که این سرچشمه ی مبارک اگر به درستی شناخته وبه کار گرفته شود، پشتوانه یی عظیم برای بهره مندی جوامع بشری از کوثر شریعت اسلامی پدید خواهد آورد. تاکنون رائج ترین بهانه و دستاویز کسانی که خواسته اند اجتماعات بشری را از فیض هدایت و سعادت بخشی شریعت محروم سازند این بوده است که احکام دینی را حقیقتی جامد و بی انعطاف پنداشته و جریان پیوسته وجوشان و تبدیل پذیر زندگی را با آن ناسازگار قلمداد کرده اند».^{۳۳}

«حقیقتی که امام راحل (رضوان الله علیه) مطرح می کند آن است که کوثر شریعت و فقه در جریانی دائمی و ابدی از سرچشمه ی وحی، به سوی عرصه

^{۳۲} - منبع پیشین

^{۳۳} پیام مقام معظم رهبری به کنگره زمان و مکان در اجتهاد مورخ ۱۳۷۴/۱۲/۲۴

های گوناگون حیات جاری است. منشاء و ماده ی حکم الهی، نه خرد و اندیشه ی محدود بشر و نه مصلحت اندیشی های کوتاه بینانه ی اوست، که در شرایط گوناگون زندگی قالب گیری و منجمد شده است؛ علم و حکمت محیط و لاینهای الهی است که همه ی زمان ها و مکان ها را در زیر بال همای خود می گیرد و بر همه ی سرزمین ها و کشتزارهای حیات می بارد و همه جا و هر زمان را سیراب می کند. زمان و مکان و اوضاع و احوال گوناگون زندگی بشر و تازه های جهان به فقیه دین شناس و زمان شناس کمک می کند که خود و اهل زمان خود را از آن کوثر یعنی سرچشمه ی لایزال و فزاینده سیراب سازد و محرومیت از آن را برای بشر که همواره همه جا نیازمند دین و شریعت الهی است برنتابد»^{۳۴}. «شناختن نقش هر زمان و هر مکان باید با پابندی به اصول فقهت که «روشی» علمی و تخصصی است همراه باشد و این است معنای سخن امام راحل رحمه الله علیه که فقه پویانده و منطبق بر نیازهای همیشه و همه جا را همان فقه سنتی دانسته و بر این پای فشرده اند.»^{۳۵}

۱-۲-۳- مصلحت

مسئله اساسی دیگر نقش مصلحت در تدوین قواعد حقوقی است. آیا مصلحت در ادله استنباطی جایگاهی دارد؟ مقام معظم رهبری می فرماید: «اجتهاد در شیعه به معنای تکیه بر ظنون غیر معتبر نیست، همین که قدمای ما اصطلاح اجتهاد به رأی، اجتهاد متکی بر ظنون غیر معتبر مثل قیاس، مثل

^{۳۴} - پیام مقام معظم رهبری به کنگره زمان و مکان در اجتهاد.

^{۳۵} - منبع پیشین

استحسان و امثال اینها را به کار بردند و کتابها نوشتند "الرد علی اصحاب الاجتهاد فی احکام" اسماعیل بن ابوسهل نوبختی، سید مرتضی در "ذریعه" شیخ در "عده الاصول" و دیگران و دیگران این اجتهاد متکی بر ظنون غیر معتبر را رد کردند.^{۳۶}

از طرفی دیگر به دلالت اصل ۱۱۲ قانون اساسی می توان گفت در مواردی که مصوبه ی مجلس شورای اسلامی را شورای نگهبان خلاف موازین شرع و یا قانون اساسی بداند و مجلس با در نظر گرفتن مصلحت نظام، نظر شورای نگهبان را تامین نکند، مجمع تشخیص مصلحت نظام برای تشخیص مصلحت به دستور رهبری تشکیل می شود.

واضح است این دو مورد هیچ منافاتی با هم ندارند و قابل جمع هستند و هر یک جایگاه خاص خود را دارد. و نکته آخر این که مجلس هم بی نیاز از پشتوانه های فکری و معنوی نیست و باید نیازهای مردم را هم در نظر بگیرد. بدین ترتیب «مجلس قوه ی مفکره ی کشور است. فکر در لباس قانون تجلی می کند بعد در سراسر وجود کشور سریان و جریان پیدا می کند چیزی که دائم باید در نظر باشد این است که بینیم فکر این قوه ی مفکره اولاً نسبتش با ارزش های اساسی انقلاب چیست - چون این شاخه ای روئیده بر بدنه ی عظیم و قد کشیده و مستحکم انقلاب است دیگر - ثانیاً نسبتش با جامعه با مشکلات کشور و با نیازهای مردم چیست. یک نگاه به مبداء یک نگاه به انتها، یک نگاه به خاستگاه، یک نگاه به هدف این باید روشن باشد اگر این شد آن وقت قوانین هم اصیل خواهد بود درست خواهد بود، هم کارآمد

^{۳۶} - بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب ، فضلا و اساتید حوزه علمیه قم، ۱۳۸۹/۷/۲۹

خواهد بود»^{۳۷} و بی تردید ارزش های اساسی انقلاب چیزی جز رعایت اسلام ناب نیست.

اینک پس از بررسی جایگاه پشتوانه های فکری و معنوی گزاره های حقوقی و آسیب شناسی شبهات مطرح شده نوبت به بررسی عناصر قاعده (گزاره) حقوقی می رسد که به ترتیب آنها را شرح می دهیم.

۲- مرجع صالح و حدود صلاحیت آن

بعد از آن که پشتوانه معنوی و فکری نظام جمهوری اسلامی ایران در تدوین قوانین و بویژه "سند الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت" مشخص شد سوال مهمی که پیش از هر سوال دیگری قابل طرح می باشد این است در خصوص فلان موضوع چه مرجعی صالح برای تدوین گزاره حقوقی است؟ و از طرف دیگر حدود صلاحیت این مرجع چیست؟

۱-۲- مرجع صالح

گفته شد قاعده حقوقی، گزاره ای الزام آور است که توسط مقام صالح برای تنظیم روابط افراد وضع می شود. ضرورت طرح این سوال از آنجا نشأت می گیرد اگر در خصوص موضوعی مشخص نباشد چه مرجعی باید این کار را انجام دهد، یا هیچ مرجعی آن کار را انجام نمی دهد و یا دو یا چند مرجع در خصوص موضوعی واحد، اتخاذ تصمیم کرده، قاعده وضع می کنند و نتیجه ی هر دو خطرناک بوده و جلوی پیشرفت کشور را می گیرد پیشرفتی که به

^{۳۷} - بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس مورخ ۱۳۸۸/۴/۳

تعبیر مقام معظم رهبری باید در چهار عرصه ی فکر، علم، زندگی و معنویت باشد.^{۳۸}

اگر هیچ مرجعی متعلق موضوع را انجام ندهد همان طور که در فرضیه گفتیم دچار بی قانونی می شویم و نتیجه ی بی قانونی عدم پیشرفت و به تعبیر معظم له سردرگمی است. و اگر در موضوعی واحد دو یا چند مرجع به وضع قاعده حقوقی بپردازند دچار معضل بدقانونی خواهیم بود زیرا در بسیاری موارد تناقض گویی کرده، دچار کندی پیشرفت می شویم چه بسا رفع این تناقضات - چنانچه فرض کنیم که مرجع حل اختلاف معین شده است - در جهانی که سرعت و مدیریت زمان نقش مهمی را ایفا می کند، زمان زیادی را گرفته، از این حیث در موضوع مورد بحث دچار عقب افتادگی می شویم.^{۳۹}

۲-۱-۱- اوصاف مرجع صالح

قانونگذاری اعمال ولایت است. از سوی دیگر تنها ولی خداست. باین وجود به صورت طولی رسول خدا (صلی الله وعلیه واله وسلم) وائمه اطهار (علیهم السلام) و در زمان غیبت، ولی فقیه به اذن خداوند متعال و به حکم عقل و سایر ادله اعمال ولایت می کنند. در نتیجه در زمان حاضر تنها کسانی حق

^{۳۸} - ر.ک به شماره ۲-۲- مقاله ی حاضر

^{۳۹} - به موجب ذیل اصل چهل و چهارم قانون اساسی «تفصیل ضوابط و قلمرو و شرایط هر سه بخش را قانون معین می کند» این قانون در طول ۲۹ سال تصویب نشد تا این که در سال ۱۳۸۴ و ۱۳۸۵ و پس از ابلاغ سیاستهای کلی اصل ۴۴ از سوی مقام معظم رهبری، نمایندگان مجلس آن را در سال ۱۳۸۶ تصویب کردند.

وضع قاعده را دارند که مورد تایید مقام عظمای ولایت باشند. افزون بر این شرط که مهمترین وصف می باشد، شرایط دیگری نیز وجود دارد که برای رعایت اختصار مخاطب گرامی را به کتب مربوطه ارجاع می دهیم.

۲-۲- حدود صلاحیت

ممکن است مرجع صالح مشخص باشد اما حدود صلاحیت آن مرجع مشخص نباشد. اهمیت این موضوع از تعیین مرجع صالح کمتر نیست زیرا چنانچه حدود صلاحیت مرجعی در یک موضوع مشخص نباشد موجب می شود در بسیاری از موارد خارج از حدود صلاحیت تصمیم گیری شود.

درخصوص تدوین سند "الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت" هم مرجع مشخص شده است و هم حدود صلاحیت. مقام معظم رهبری که متوجه این خطرات بوده اند هم مرجع صالح را تعیین کرده اند و هم حدود صلاحیت و محل نزاع را. ایشان ابتدا مفردات "الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت" را تبیین نموده و سپس مرجع صالح را مشخص و در نهایت حدود صلاحیت را دقیقاً تبیین کرده اند.

«اولاً کلمه ی پیشرفت را ما با دقت انتخاب کردیم؛ تعمداً نخواستیم کلمه ی توسعه را به کار ببریم. علت این است که کلمه ی توسعه یک بار ارزشی و معنایی دارد التزامی با خودش همراه دارد که احياناً ما با آن التزامات همراه نیستیم موافق نیستیم، ما نمی خواهیم یک اصطلاح جا افتاده متعارف جهانی را که معنای خاصی را از آن می فهمند بیاوریم داخل مجموعه خودمان»^{۴۰}.

^{۴۰} - بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

«درخصوص ایرانی بودن الگو، علاوه بر آنچه که دوستان گفتند که خوب، شرایط تاریخی، شرایط جغرافیایی، شرایط فرهنگی، شرایط اقلیمی، شرایط جغرافیای سیاسی در تشکیل این الگو تاثیر می گذارد- که قطعاً اینها درست است- این نکته هم مطرح است که طراحان آن متفکران ایرانی هستند این کاملاً وجه مناسبی است برای عنوان ایرانی یعنی ما نمی خواهیم این را از دیگران بگیریم ما می خواهیم آنچه را که خودمان لازم می دانیم، مصلحت کشورمان می دانیم آینده مان را می توانیم با آن تصویر و ترسیم کنیم این را در یک قالبی بریزیم.»^{۴۱}

«از طرفی دیگر اسلامی است، به خاطر این که غایات، اهداف، ارزش ها و شیوه های کار همه از اسلام مایه خواهد گرفت یعنی تکیه ما به مفاهیم اسلامی و معارف اسلامی است. ما یک جامعه اسلامی هستیم یک حکومت اسلامی هستیم و افتخار ما این است که می توانیم از منبع اسلام استفاده کنیم. خوشبختانه منابع اسلامی هم در اختیار ما وجود دارد. قرآن هست، سنت هست، و مفاهیم بسیار غنی و ممتازی که در فلسفه ی ما و در کلام ما و در فقه ما و در حقوق ما وجود دارد. الگو هم نقشه جامع است. وقتی می گوئیم الگوی ایرانی- اسلامی یعنی یک نقشه جامع- بدون نقشه جامع دچار سردرگمی می شویم.»^{۴۲}

لکن در خصوص مرجع صالح می فرمایند: «این چیزی هم نیست که دولتها یا مجالس بتوانند آن را تصویب کنند، این- همان جور که گفتیم-

^{۴۱} - بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

^{۴۲} - منبع پیشین

نسبت به همه ی اسناد مهم سازنده ی فعال در کشور جایگاه بالادستی دارد، باید خیلی مراحل را طی کند و به یک قوام لازم برسد این فکرها باید کاملاً ورز بخورد تا این که بتواند به یک نقطه ی اساسی برسد. یک مرکزی هم برای این کار لازم است که این مسئله را دنبال کند این مرکز را انشاءالله تشکیل خواهیم داد. باید جایی باشد که این حرکت را در انحصار نگیرد ما از آن مرکز توقع نخواهیم کرد که این کار را او انجام دهد بلکه توقع خواهیم کرد که او این حرکت عظیم نخبگانی در کشور را زیر نظر بگیرد از آنها خبر بگیرد، به آنها کمک کند. پشتیبانی های گوناگونی بکند، جوری باشد که این حرکت متوقف نشود البته عرض کردیم لازم است یک کانون مرکزی و ستادی بوجود بیاد و انشاءالله بوجود خواهد آمد.»^{۴۳}

نهایتاً معظم له حدود پیشرفت رانیز تبیین نموده اند «آنچه که باز من اینجا اضافه می کنم این است که عرصه های این پیشرفت را به طور کلی بایستی مشخص کنیم. چهار عرصه اساسی وجود دارد که عرصه ی زندگی که شامل عدالت، امنیت، حکومت و رفاه و این چیزها می شود یکی از این چهار عرصه است.»^{۴۴} «درجه ی اول پیشرفت در عرصه ی فکر است»^{۴۵}. «عرصه ی دوم که اهمیتش کمتر از عرصه ی اول است عرصه ی علم است.»^{۴۶}. «عرصه ی سوم

^{۴۳} - منبع پیشین

^{۴۴} - منبع پیشین

^{۴۵} -- بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

^{۴۶} - منبع پیشین

عرصه ی زندگی است».^{۴۷} «عرصه ی چهارم که از همه ی اینها مهمتر است و روح همه ی اینهاست پیشرفت در عرصه ی معنویت است».^{۴۸}

همان طور که مرجع صالح و حدود صلاحیت به خوبی در مورد خود سند "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت" معین شده، لازم است به دلایل پیش گفته در خود متن سند الگو در خصوص هر موضوع به طور دقیق مرجع صالح و حدود صلاحیت آن مشخص شود تا قوانینی که در آینده منظور سند الگو واقع شده در این موارد حساس نیز از آن تبعیت کرده، پیشرفت کشور فزونی یابد.

۳- ویژگی های خاص قاعده ی حقوقی

در این فصل به ویژگی های خاص قاعده حقوقی می پردازیم. این ویژگی ها که عبارتند از کلیت، الزام آور بودن و ضمانت اجرا به ترتیب در مباحث سه گانه بررسی خواهند شد.

۳-۱- کلی بودن

منظور از کلیت داشتن قاعده حقوقی این نیست که همه ی مردم موضوع حکم آن قرار گیرند. قواعد حقوقی نباید هنگام وضع مقید به فرد یا اشخاص معین باشد. و معنای آن نباید با یک بار انجام شدن از بین برود، هرچند که تنها یک یا چند تن مشمول مقررات آن باشند.^{۴۹}

^{۴۷} - منبع پیشین

^{۴۸} - منبع پیشین

^{۴۹} ناصر کاتوزیان - مقدمه علم حقوق، ص ۵۷

۳-۲- الزام آور بودن

یکی از مهمترین عناصر قاعده‌ی حقوقی الزام آور بودن است. این موضوع درخصوص سند "الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت" کاملاً واضح است زیرا همان طور که گفتیم بعد از قانون اساسی در رتبه‌ی دوم قرار دارد و به تعبیر مقام معظم رهبری یک سند بالادستی محسوب می‌شود که در سایر موارد "باید" از آن تبعیت شود.

قاعده یا گزاره‌های حقوقی باید با کلمات الزام آور از قبیل باید، مکلف هستند و ... همراه باشد و به کار بردن عباراتی از قبیل در صورت صلاحدید، می‌توانند و ... جایز نمی‌باشد زیرا به کار بردن این عبارات بدون این که معیارهای آن مشخص باشد تالی فاسد دارد و راه را برای دخالت دادن نظریات شخصی در تفسیر و اجرای قانون باز می‌گذارد. متأسفانه در برخی از قوانین بدون این که معیارها مشخص باشد، از عبارات در صورت مصلحت، می‌توانند و ... استفاده کرده‌اند و راه را برای تداخل آراء شخصی هموار کرده‌اند.^{۵۰}

پس قاعده حقوقی باید محکم، دقیق و با صلابت باشد و از جایگاه برتر بیان شود و جنبه‌ی دستوری داشته باشد نه جنبه‌ی درخواستی و به تعبیر مقام معظم رهبری «قانون جنبه‌ی الزام آور و حاکمیتی و ولایتی دارد. شما با قانون دارید اعمال ولایت می‌کنید بر جامعه. اعمال اقتدار می‌کنید بر جامعه، لذا قانون الزام آور است»^{۵۱}.

^{۵۰} - به عنوان نمونه رک به مواد ۷۲۷ قانون مجازات اسلامی یا ۳۲۱ قانون آیین دادرسی مدنی.

^{۵۱} - بیانات مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی در تاریخ ۱۳۸۸/۴/۳

۳-۳- داشتن ضمانت اجرا

مهمترین عنصر قاعده حقوقی داشتن ضمانت اجرا است. اگر یک قاعده ضمانت اجرا نداشته باشد تخصصاً از موضوع قاعده ی حقوقی خارج است زیرا وقتی گفتیم قاعده حقوقی الزام آور است دو نتیجه گرفته می شود: اولاً قاعده باید رعایت شود ثانیاً در صورت عدم رعایت آن، با ضمانت اجرایی مواجه می شویم. این ضمانت اجراها دنیوی بوده و اتکاء به ضمانت اجرای اخروی و اخلاقی راه به جایی نخواهد برد. نیکوست در هر موضوع "الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت" دقیقاً مشخص باشد چنانچه مرجع صالح یا دیگران از آن تخلف کردند، چه عقوبت و مجازاتی را به دنبال خواهد داشت. مقرر شده ای که عقوبت و مجازات آن مشخص نباشد در بسیاری از موارد اجرا نمی شود و از این جهت پیشرفت کشور دچار اختلال می شود. با این وجود مع الاسف در قوانین فعلی گزاره هایی یافت می شود که امری را الزام کرده اند اما ضمانت اجرای عدم انجام آن مشخص نشده است.^{۵۲} این وضعیت نقض غرض است زیرا قاعده ی حقوقی گزاره ای الزام آور است و به همین دلیل باید مجازات عدم رعایت آن هم مشخص باشد. از سوی دیگر چنانچه مجازاتی تعیین شد باید منعطف با مقتضیات و تغییرات زمان باشد بعنوان نمونه در تعیین مجازات نقدی بهتر است یک فرمول ارائه شود نه یک عدد ثابت، زیرا آن عدد ثابت بعد از گذر سالیان دراز با توجه به تورم، مقدار ناچیزی محسوب می شود و نمی توان نام مجازات را بر روی آن گذاشت.^{۵۳}

^{۵۲} - به عنوان نمونه ر.ک به مواد ۱۱۷۷ قانون مدنی و ۵۱ قانون آیین دادرسی مدنی

^{۵۳} - بعنوان نمونه مجازات نقدی مقرر در قانون تجارت در مواد ۱۶، ۱۸، ۲۰

این سه مورد نیز علاوه بر این که در مورد خود سند "الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت" رعایت می شود ضروری است در متن سند گنجانده شده تا براساس آن قوانین آتی تصویب شوند.

۴- قواعد تدوین مقرات حقوقی

علاوه بر آنچه در خصوص ویژگی های قاعده حقوقی گفته شد اینک در تکمیل مسئله مطروحه در باب نحوه ی تدوین مقررات حقوقی نکاتی را ذکر می کنیم.

۴-۱- تکامل

یکی از مشکلات مهمی که قوانین فعلی با آن مواجه هستند عدم تکامل قوانین است. منظور از عدم تکامل این است در بسیاری از موارد قواعد حقوقی - با اجتماع تمام شرایط - شکل گرفته اما بیان جزئیات و نحوه ی اجرا، به تدوین آیین نامه منوط شده است. هر چند برخی از امور تخصصی است لیکن این ارجاع مشکلاتی را ایجاد کرده است که به بررسی آنها می پردازیم.

۴-۱-۱- عدم مشخص بودن مرجع

در مواردی مرجع تصویب آیین نامه مشخص نیست و چنانچه مشخص باشد حدود صلاحیت مشخص نشده است. متأسفانه عدم مشخص بودن حدود صلاحیت موجب شده است در بسیاری از موارد این مراجع که وظیفه ی آنها تنها تدوین قوانین شکلی است به تدوین قواعد ماهوی بپردازند در حالیکه تدوین قواعد ماهوی در صلاحیت آنها نیست و این امر موجب تضییع حقوق آحاد مردم خواهد شد.

۴-۱-۲- مشخص نبودن مهلت تدوین

در مواردی مهلت تصویب آیین نامه یا قانون مشخص نیست و گاهی تصویب آیین نامه یا قانون سالیان سال طول می کشد.^{۵۴}

۴-۱-۳- عدم تصویب

بسیاری از این مقررات هنوز تصویب نشده است از جمله ذیل اصل ۴۴ که منوط شده بود به تصویب قانون و قانون مزبور تصویب نشد تا آنکه مقام عظمای ولایت خود بنفسه به تدوین سیاستهای کلی اصل ۴۴ روی آوردند: «اجرای این سیاستها مستلزم تصویب قوانین جدید و بعضاً تغییراتی در قوانین موجود است»^{۵۵} و همان طور که گفتیم بی قانونی موجب عدم پیشرفت می شود. بنابراین از نکات مهم در خصوص تدوین سند الگو این است که حتی المقدور برای تدوین قواعد آن ارجاع به تدوین قانون و آیین نامه دیگری نشود چه بسا علاوه بر مشکلات پیش گفته زینده سند مهم کشور نمی باشد، سندی که قرار است بعد از قانون اساسی بر سایر قوانین مقدم باشد لکن چنانچه استثناء امری محول به تصویب یک قانون یا آیین نامه شد ضروری است مرجع، مهلت تصویب، حدود صلاحیت و ضمانت اجراء آن به طور دقیق مشخص باشد.

^{۵۴} - بسیاری از آیین نامه مشمول این موضوع هستند بعنوان نمونه ر.ک به آیین نامه های پیش بینی شده در قانون کار مواد ۷، ۲۳، ۳۳.

^{۵۵} - ابلاغیه مورخ ۸۴/۳/۱ رهبر معظم انقلاب اسلامی در مورد بندهای الف، ب، د، ه سیاست های کلی اصل ۴۴ قانون اساسی همچنین ر.ک به سطر نخست سیاستهای کلی اصل ۴۴.

این قاعده نه تنها در خصوص خود سند الگو- باید رعایت شود ضروری است در متن خود سند نیز گنجانده شود تا در تصویب قوانین آتی به وجه لزوم رعایت گردند قاعده ای که متاسفانه تاکنون در قوانین موجود از جمله قانون اساسی^{۵۶} رعایت نشده است. به طریق اولی جامع بودن قانون نیز یکی از معانی تکامل بوده سکوت مقنن -به ویژه در خصوص مسائل اختلافی -به جهت ایجاد تفاسیر مختلف به هیچ وجه جایز نیست.

۲-۴- اجتناب از وضع قواعد تشریفاتی

یکی از مهمترین مشکلات و علل عدم پیشرفت و یا کندی آن بویژه در بخش اقتصادی وجود قوانین دست و پا گیر و تشریفاتی است به عنوان مثال اگر قرار است شخصی کار اقتصادی کند باید مجوزهای فراوانی را از نهادهای مختلف بگیرد این کار علاوه بر این که موجب عدم سرمایه گذاری شده موجب اتلاف وقت نیز می شود و از آنجا که در امور اقتصادی سرعت فاکتوری اساسی محسوب شده موجب کندی پیشرفت می شود. امید است در تدوین سند الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت این نکته رعایت شده از تدوین قواعد تشریفاتی در سند و قواعدی که تنها بروکراسی را افزایش داده و نتیجه ای جز تفویت زمان و کندی پیشرفت ندارد اجتناب شود. از سوی دیگر شایسته است قاعده حذف^{۵۷} قوانین تشریفاتی به عنوان یک قاعده ی مهم در

^{۵۶} - بعنوان نمونه ذیل اصل ۴۴.

^{۵۷} - *diregulation* یکی از قواعد تنظیم بازار است. ر.ک به بهزاد پورسید- حقوق رقابت (جزوه درسی) سال ۹۰-۸۹، دانشگاه امام صادق (ع)

متن خود سند گنجانده شود. بدیهی است عدم ذکر آن امری خطیر بوده موجب روی آوردن مجدد به قواعد تشریفاتی می شود. قواعدی که علاوه بر کندی پیشرفت یکی از علل اصلی مفساد اداری هم محسوب می شوند.

۳-۴- تعریف واژه ها

از آنجایی که ممکن است در هر قانون نوین واژه هایی خاص به کار برده شود شایسته است با تعریف آن واژه ها و اصطلاحات در خود قانون، باب هر نوع تفسیر بعدی در خصوص آن واژه بسته شود. سند مهم الگو نیز از این قاعده مهم مستثنی نیست. خوشبختانه در برخی قوانین جدید^{۵۸} این موضوع رعایت شده است.

۴-۴-دائمی بودن

یکی دیگر از عوامل مهم پیشرفت بحث دائمی بودن قوانین است. موقتی و آزمایشی بودن بسیاری از قوانین^{۵۹} موجب شده جامعه از منظر حقوقی دچار تزلزل باشد چه بسا هر لحظه امکان دارد متعلق قانون آزمایشی تغییر کند. از جنبه سرمایه گذاری های خارجی، ثبات قوانین یک عنصر مهم تلقی می شود. در عرصه ی بین المللی عدم ثبات، امنیت قراردادها را تهدید می کند و دست آویزی است تابسیاری از شرکتها در ایران سرمایه گذاری

^{۵۸} - از جمله قانون اصلاح موادی از قانون برناه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و اجزاء سیاستهای کلی اصل چهل و چهارم قانون اساسی معروف به قانون اصل ۴۴ مصوب ۸/۱۱/۸۶

^{۵۹} - از جمله قانون آیین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۷۸ و قانون مجازات اسلامی مصوب ۱۳۷۰.

نکنند.^{۶۰} شایسته است سند الگوی اسلامی - ایرانی پیشرفت به صورت دائمی تصویب شود چه سندی که قرار است مافوق سایر اسناد باشد ضروری است خود از خصیصه دوام برخوردار باشد افزون بر آن متکی بودن بر امر موقتی و آزمایشی از لحاظ منطقی و عقلی نیز قبیح خواهد بود.

۴-۵- مشخص بودن مرجع تفسیر قانون:

گفته شد قاعده حقوقی باید به قدری روشن و شفاف باشد که نیازی به تفسیر بعدی نداشته باشد لکن با توجه به خطا کار بودن انسان و وجود آمدن مسائل نوین ضروری است در هر مورد مرجع تفسیر نیز مشخص باشد. هر چند علی القاعده به استناد اصل ۷۳ قانون اساسی مرجع تصویب قواعد عادی، مرجع تفسیر نیز می باشد با این حال در امور تخصصی می توان از مرجعی متخصص به عنوان مرجع تفسیر قاعده استفاده کرد. به طریق اولی در مورد سند الگو که برتر از قانون عادی است، این وضع نمایان تر بوده و باب تفاسیر شخصی را خواهد بست.

۴-۶- شیوه نگارش قواعد حقوقی

بعد از رعایت کلیه موارد پیش گفته اینک بحث بر سر این است قواعد حقوقی چگونه و توسط چه کسی باید تدوین شود و ضرورت و آثار آن

^{۶۰} - به موجب ماده ۹۶۸ قانون مدنی تعهدات ناشی از عقود تابع قانون محل وقوع عقود است مگر این که متعاقدين خارجه بوده و آن را صراحتاً یا ضمناً تابع قانون دیگری قرار داده باشند. ملاحظه می شود علاوه بر آنچه گفتیم، از جهت قانون حاکم بر قراردادها نیز چنانچه قانون دائمی نباشد متعاقدين خارجي ترجیح می دهند آن را تابع قانون ایران قرار ندهند.

چیست؟ وقتی ویژگی های قاعده حقوقی و قواعد تدوین حقوق رعایت شد در مقام نگارش رعایت چند اصل بسیار مهم و ضروری خواهد بود.

۴-۴-۱- مرجع نگارش

نگارش قانون و متن سند "الگوی اسلامی- ایرانی پیشرفت" باید توسط یک حقوقدانان آشنا با قواعد اصولی صورت گیرد، زیرا قواعد موجد حق و ماهوی در هر نظامی و بویژه نظام های مبتنی بر حقوق نوشته از اهمیت بسیار فراوانی برخوردار است. تدوین ضعیف قواعدی که پس از صرف وقت فراوان و پس از کارشناسی های بسیار تهیه شده اند، فاجعه بار خواهد بود، زیرا هر چند تلاش فراوانی در تهیه قواعد حقوقی مناسب برای سند الگو صورت گرفته باشد اما نگارش، گام نهایی و تاثیرگذار است و چنانچه به خوبی صورت نگیرد تمام تلاش ها را هدر خواهد داد. در نظام های مبتنی حقوق نوشته تکیه بر "نص و مرّ قانون" اهمیت ویژه ای دارد. به عنوان نمونه چنانچه به جای "واو" اشتهاً "یا" نوشته شود و یا به جای "اطلاق" از اسلوب "عموم" استفاده شود امثال اینها، جبران ناپذیر خواهد بود چه در این نوع نظام ها ظواهر الفاظ اصالت دارند^{۶۱} و نگارش اشتباه و ضعیف قواعد در صورت استفاده از اصول استنباط موجب مفهوم گیری های عجیب خواهد شد. لذا در نگارش متن نهایی باید از یک حقوقدان که آشنا با قواعد اصول استنباط است بهره گرفته شود. این موضوع نه تنها در مورد خود سند باید رعایت شود ضروری است در متن سند الگو آورده شود تا در تصویب قوانین

^{۶۱} - برای اطلاعات بیشتر رک به ابوالحسن محمدی اصول استنباط حقوق اسلامی

آتی، مراجع تصویب به عنوان قاعده ای الزام آور، در نگارش متن نهایی قوانین از یک متخصص با اوصاف گفته شده بهره گیرند.

۴-۴-۲- مرجع ترجمه

موضوع دیگر که در خصوص نگارش باید رعایت شود این است که گاهی قواعد حقوقی عیناً ترجمه فقه یا قانون دیگری است در این خصوص نیز باید از یک مترجم حرفه ای استفاده شود و نگارش نهایی آن را یک حقوقدان آشنا به اصول انجام دهد. متأسفانه ترجمه اشتباه متون فقهی در مواردی^{۶۲} معضلات بزرگی را برای قضات و حقوقدانان بوجود آورده و نتیجه ی جز تفسیر به رای و به تبع آن، ناعدالتی و عدم پیشرفت نداشته است. این اشتباهات معمولاً موجب کندی دادرسی در مراجع قضایی می شود و اکثر اوقات به بی عدالتی می انجامد در حالی که یکی از عرصه های پیشرفت عرصه عدالت در زندگی مردم است.

۵- مرجع نشر قواعد حقوقی

گفته شد یکی از مهمترین مباحث و مولفه های پیشرفت، وجود قانون- با اجتماع شرایط پیش گفته- است. مفاد این قانون رعایت نخواهد شد مگر این که همگان از آن خبردار شوند و مؤاخذه افرادی که به دلیل تقصیر مسئولین نشر قانون، از مفاد آن بی خبر بوده اند - در صورت عدم رعایت قانون- امری

۶۲ - از جمله ماده ۳۲۷ قانون مجازات اسلامی و همچنین رک حسین میر محمد صادقی، جرایم علیه اشخاص، چاپ دوم، نشر میزان، بهار ۱۳۸۷ صفحه ۱۱۶-۱۱۷ و ۱۲۶-۱۲۷

قبیح خواهد بود هر چند بعد از نشر صحیح قانون و در ما نحن فیه - سند الگو - جهل به قانون رافع مسئولیت نیست.^{۶۳}

۵-۱- مرجع انحصاری نشر قواعد حقوقی

هر چند به دلالت ماده ۳ قانون مدنی مرجع نشر اولیه قوانین روزنامه رسمی است اما ضرورت طرح این موضوع به این جهت است متأسفانه در کشور ما افراد به راحتی اجازه نشر و توزیع ثانویه قوانین را می یابند و نظارتی جدی بر کار آنها نمی شود نتیجه این خواهد شد که این موسسات بدون حساب و کتاب به نشر قوانین می پردازند، قوانینی که قرار است موجب پیشرفت باشند. متأسفانه در بسیاری از موارد کتب قوانینی که این موسسات بدون نظارت چاپ و در اختیار مردم قرار می دهند پر از اشتباهات فاحش شکلی و ماهوی بوده و در بسیاری از موارد به این متون اشتباه اعتماد می شود و مبنای کار قرار می گیرد. با این وجود چنین اشتباهاتی از دید حقوقدانان برجسته کشور پنهان نبوده و نسبت به این وضع بارها انتقاد کرده اند و مع الاسف در برخی موارد قضات آرای خود را بر این متون اشتباه استوار کرده اند. این وضع جامعه را دچار ناعدالتی ورکود کرده است. بدین ترتیب ضرورت ایجاد "موسسه منحصر" در خصوص نشر ثانویه قوانین و منع سایر موسسات از نشر و توزیع خودسرانه ی قوانین احساس می شود. امید است در جهت اصلاح وضع موجود علاوه بر این که اجازه نشر سند "الگوی اسلامی -

^{۶۳} - البته در برخی مواد قانون مجازات اسلامی از جمله تبصره ۱ ماده ۱۶۶ ادعای جهل نسبت به قانون پذیرفته شده است.

ایرانی پیشرفت" تنها به یک موسسه حقوقی تخصصی داده می شود در متن خود سند الگو نیز نام این موسسه صریحاً ذکر شده و سایر موسسات را از نشر خودسرانه کتب قوانین منع کنند تا قوانینی که در آینده وضع می شود ملزم به رعایت این مقررہ گردند.

۲-۵- پیوسته بودن قوانین

نکته مهم دیگری که درخصوص نشر قوانین و مخصوصاً سند "الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت" باید رعایت شود رعایت قاعده ی پیوسته بودن شماره قوانین است و منظور از آن این است که اگر یک قانون به عنوان نمونه ۱۰۰ ماده داشت و درخصوص موضوعات همان قانون، بعداً قانون جدیدی مطرح و تصویب شد از نظر نگارش، قانون جدید از شماره ۱۰۱ شروع شود. به عنوان نمونه این کار درخصوص قانون مجازات اسلامی^{۶۴} و قانون مدنی رعایت شده است. این کار علاوه بر نظم و سازماندهی به قوانینی که موضوع واحد دارند موجب بالارفتن سرعت محققان و عدم غفلت از قوانین جدید التصویب می شود. اگر درخصوص سند الگو نیز چنین اتفاقی افتاد و قوانین جدید دیگر که مرتبط با موضوع آن است وضع گردید شایسته است به دلایل

۶۴ - قانون مجازات اسلامی مصوب سال ۱۳۷۰ است و ۴۹۷ ماده دارد اما از آنجایی که قانون تعزیرات و مجازات بازدارنده مرتبط با قانون مجازات اسلامی است و موضوع واحدی دارند، هرچند در سال ۱۳۷۵ تصویب شده است اما به درستی از ماده ۴۹۸ شروع شده است. اما متأسفانه اکثر قوانین جدید که مرتبط با قانون مقدم هستند از ماده اول شروع می شوند. بعنوان نمونه لایحه ای درخصوص شرکت های سهامی با ۳۰۰ ماده در سال ۴۷ تصویب و جایگزین مواد ۲۱ - ۹۳ قانون تجارت شد و هیچ اصلاحی درخصوص شماره مواد قانون تجارت انجام نشد!

پیش گفته این نحوه ی شماره گذاری مواد رعایت گردد. همچنین ضروری است این قاعده در متن خود سند الگو هم به عنوان یک قاعده الزام آور برای قوانینی که در آینده تصویب می شود گنجانده شود و به این ترتیب به قوانینی که در موضوع واحدی تصویب می شود نظم و سازماندهی بخشند و ناگفته پیداست که نظم و ترتیب یکی از مهمترین مولفه های پیشرفت محسوب می شود.

نتیجه گیری

در این قسمت در مقام نتیجه گیری به ذکر چند نکته اکتفا می کنیم: اولاً از آنجایی که عموماً تصویب چنین سندی و تدوین فصلی مجزا در آن پیرامون قواعد حقوقی خصوصاً، از اهمیت ویژه ای در راستای پیشرفت کشور برخوردار است لذا- همان طور که مقام معظم رهبری فرموده اند- همه ی متخصصان دانشگاهی و حوزوی باید در این خصوص مشارکت جدی نموده و از این منظر یک تکلیف محسوب می شود.^{۶۵}

ثانیاً هر چند وجود این سند برای پیشرفت کشور امری ضروری است اما نباید این نکته فراموش شود، انسان ها هر چقدر هم در تدوین قواعد صحیح تلاش کنند باز هم ممکن است دچار خطا شوند و باید سعی شود بهترین سند تصویب و از بین خوب و خوب تر، خوب تر انتخاب شود. به عبارتی بهتر تلاش بیشتر امکان بروز خطاها را کاهش خواهد داد. از سوی دیگر آرمان ها باید ناظر بر واقعیت ها باشد.

^{۶۵} - ر.ک به ابلاغیه مقام معظم رهبری در تدوین سیاستهای کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران

همچنین «آنچه که بدست خواهد آمد حرف آخر نیست یقیناً شرایط نو به نوبه روزگار ایجاد تغییراتی را ایجاد می کند این تغییرات باید انجام بگیرد. بنابراین الگو یک الگوی منعطف است یعنی قابل انعطاف است، هدف ها مشخص است، راهبردها ممکن است به سبب شرایط گوناگون تغییر پیدا کند و حک و اصلاح شود»^{۶۶}

النهایه این که:

«محصول این کار زود بازده نیست ما با توجه به این نکته وارد این قضیه شدیم»^{۶۷} «آن چیزی که مورد نظر ما است جز در بلند مدت و با یک نگاه خوشبینانه در میان مدت به دست نخواهد آمد. این یک کار طولانی است اگر ما توانستیم به حول و قوه ی الهی در یک فرایند معقول، به الگوی توسعه اسلامی - ایرانی پیشرفت دست پیدا کنیم، این یک سند بالادستی خواهد بود»^{۶۸} بنابراین ما در قضیه هیچ دچار شتابزدگی نخواهیم شد. البته شتاب معقول باید وجود داشته باشد لیکن شتاب زده نخواهیم شد»^{۶۹}

^{۶۶} - بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

^{۶۷} - منبع پیشین

^{۶۸} - منبع پیشین

^{۶۹} - منبع پیشین

منابع و مأخذ

الف) سخنان مقام معظم رهبری

۱. بیانات مقام معظم رهبری در نخستین نشست اندیشه های راهبردی در تاریخ ۸۹/۹/۱۰

۲- بیانام مقام معظم رهبری در دیدار نمایندگان مجلس شورای اسلامی مورخ ۱۳۸۸/۴/۳

۳- بیانات مقام معظم رهبری در دیدار طلاب، فضلا و اساتید حوزه علمیه قم ۱۳۸۹/۷/۲۹

۴- سخنان رهبر معظم انقلاب در دیدار جمعی از نخبگان حوزه علمیه قم ۱۳۷۴/۹/۱۳

۵- بیانات در دیدار اساتید دانشگاهها تاریخ ۱۳۸۹/۶/۱۴

۶- پیام مقام معظم رهبری به کنگره زمان و مکان در اجتهاد مورخ ۱۳۷۴/۱۲/۲۴

۷- ابلاغیه سیاستهای کلی برنامه پنجم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران از سوی رهبر معظم انقلاب اسلامی در تاریخ ۱۳۸۷/۱۰/۲۱

۸- ابلاغیه رهبر معظم انقلاب اسلامی در مورد بندهای الف، ب، د، ه سیاستهای کلی اصل ۴۴ قانون اساسی مورخ ۱۳۸۴/۳/۱

ب) قوانین

۹- قانون اساسی از فرمان مشروطیت تا امروز، زیر نظر دکتر عبدالله شمس، انتشارات دراک، تهران ۱۳۸۶

- ۱۰- قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور کیفری، تدوین جهانگیر منصور، نشر دیدار، تهران ۱۳۸۷
- ۱۱- قانون آیین دادرسی دادگاههای عمومی و انقلاب در امور مدنی، جهانگیر منصور، نشر دیدار، تهران ۱۳۸۷
- ۱۲- قانون تجارت، تدوین فرج الله قربانی، انتشارات فردوسی، تهران ۱۳۷۰
- ۱۳- قانون کار، جهانگیر منصور، نشر دیدار، تهران ۱۳۸۸
- ۱۴- مجموعه قانون مجازات اسلامی، اداره کل تدوین و تنقیح قوانین و مقررات، نشر معاونت پژوهش، تدوین و تنقیح قوانین و مقررات، تهران، ۱۳۸۴
- ۱۵- قانون مجازات اسلامی، تدوین جهانگیر منصور، نشر دیدار، تهران، ۱۳۸۷
- ۱۶- مجموعه قانون مدنی، اداره کل تدوین و تنقیح قوانین و مقررات، نشر معاونت پژوهش، تدوین و تنقیح قوانین و مقررات تهران، تابستان ۱۳۸۴
- ۱۷- قانون مدنی و مسئولیت مدنی، جهانگیر منصور، نشر دیدار تهران، ۱۳۸۵
- ۱۸- مجموعه مقررات اصل ۴۴ قانون اساسی، سید حسین نقیعی، انتشارات اتاق بازرگانی و صنایع و معادن جمهوری اسلامی ایران، تهران، بهار ۱۳۸۸

ج) کتب و جزوات

- ۱۹- پورسید، بهزاد، حقوق رقابت (جزوه درسی)، سال تحصیلی ۹۰-۸۹، دانشگاه امام صادق (ع)
- ۲۰- عالی پناه، علیرضا، علوم انسانی اسلامی (جزوه درسی) سال تحصیلی ۸۸-۸۹، دانشگاه امام صادق (ع)
- ۲۱- فیاض، ابراهیم، جامعه شناسی حقوق (جزوه درسی) سال تحصیلی ۹۰-۸۹، دانشگاه امام صادق (ع)

۲۲- کاتوزیان، ناصر، مقدمه علم حقوق، چاپ ۴۴ شرکت سهامی انتشار،

تهران ۱۳۸۴

۲۳- محمدی ابوالحسن، اصول استنباط حقوق اسلامی

۲۴- میرمحمد صادقی، حسین، جرایم علیه اشخاص، چاپ دوم، نشر میزان،

تهران، بهار ۱۳۸۷

(د) سایت ها

۲۵- پایگاه اطلاع رسانی دفتر مقام معظم رهبری

www.leader.ir

۲۶- دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه ای

www.khamenei.ir

